

Масъудхон ИСМОИЛОВ

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Исломишунослик ва ислом цивилизациясини
ўрганиш ISESCO кафедраси доценти, тарих
фанлари номзоди*

НАҚШБАНДИЯ ТАЪЛИМОТИНИ ЎРГАНИШДА ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ

THE IMPORTANCE OF KHWAJA MUHAMMAD PARSA'S SCHOLARLY LEGACY IN STUDYING NAQSHBANDI TEACHINGS IN

ЗНАЧЕНИЕ НАУЧНОГО НАСЛЕДИЯ ХАДЖИ МУҲАММАДА ПАРСА В ИЗУЧЕНИИ НАҚШБАНДИЙСКОГО ТАРИКАТА

Мақолада Нақшбандия таълимотини ўз асарларида илмий жиҳатдан асослаб берган Хожа Муҳаммад Порсо қаламига мансуб қатор янги асарлар ҳақида дастлабки маълумотлар баён қилинган. Хожа Муҳаммад Порсо Бухорода туғилган, мадрасаларда ўқиб, Қуръон, ҳадис, калом каби турли диний илмларни чуқур ўрганиб, замонасининг забардаст олимлардан бири бўлиб етишган ва Баҳоуддин Нақшбанддан сўнг Марказий Осиёда нақшбандия оқимининг энг йирик вакили ҳамда тарғиботчиси сифатида машҳур бўлган.

Калит сўзлар: тасаввуф, Нақшбандия, қўлғемалар, Хожа Муҳаммад Порсо, калом илми, араб ва форс адабиёти, география, биография, ҳадис илми, тафсир илми, фикҳ, Қуръон илмлари.

The article provides introductory information on the new works written by Khwaja Muhammad Parsa, who had scholastically proved Naqshbandi teachings in his books. Khwaja Muhammad Parsa was born in Bukhara, attended madrasahs, obtained deep knowledge on such Islamic sciences as Quran, hadith, kalam etc. He became one of the greatest scholars of his time and the most reputable representative and preacher of naqshbandi tariqah in Central Asia after Bahauddin Naqshband.

Key words: *tasawwuf, Naqshbandiya, manuscripts, Khwaja Muhammad Parsa, science of kalam (ilm al-kalam), Arabic and Persian literature, geography, biography, science of hadith, science of tafsir, fiqh (Islamic jurisprudence), science of Holy Quran.*

В статье описывается вводная информация о ряде новых книг, написанных Хаджой Мухаммад Порсо, который научно обосновал Накибандийские учения в своих научных трудах. Хаджа Мухаммад Порсо родился в Бухаре, учился в медресе и глубоко освоил знания в области Корановедения, хадисоведения и науки калам. Он стал одним из выдающихся улемов своего времени и самым влиятельным представителем и проповедником накибандийского тариката в Средней Азии после Бахауддина Накибанда.

Ключевые слова: *тасаввуф, Накибандия, рукописи, Хаджа Мухаммад Порсо, теология ислама (наука калам), арабская и персидская литература, география, биография, хадисоведение, толкование Корана, фикх (исламское право), наука Корана.*

Цивилизация марказларидан бўлмиш Ўзбекистон худудида жаҳон қадриятлари даражасига молик моддий ва маънавий бойликлар жуда кўп бўлиб, уларни зиёрат қилишга дунё халқлари катта қизиқиш билдириб келадилар. Бу юртда қадимдан яратилиб, авлоддан авлодга ўтиб келаётган обидалар, қўлғема асарлар халқимиз даҳосини кўз-кўз қилиб туради. Бундай нодир дурдоналар бу юртдан етишиб чиққан олимларнинг закосидан дарак беради.

Бугун Ўзбекистонда буюк алломалар ва уларнинг илмий меросларига алоҳида аҳамият кўрсатилиб, ёшларни уларнинг панду насиҳатлари, илм-маърифат, бағрикенглик руҳида тарбия қилишга катта урғу берилмоқда. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясининг 5-устувор йўналиши “Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий руҳдаги ташқи сиёсат юритиш” [1] деб белгиланиши бу соҳага қаратилаётган эътиборнинг ифодаси бўлса, аجدодлар қолдирган илмий меросни ҳозирги замон тараққиёти ва руҳиятини ҳисобга олган ҳолда ўрганиш, тадқиқ этиш бу йўналишнинг бир бўлагидир.

Хожагон-нақшбандия таълимоти ҳам ўзининг салкам 900 йиллик тарихи давомида ислом олами ва умуман, инсониятга улкан бир маънавий меросни тақдим этган. Ушбу тариқат етиштирган мутасаввифларнинг ибратли ҳаёти, дин ва дунё, олам ва одам, илм ва маърифат, ишқ ва муҳаббат ҳақидаги қарашлари, турли илмлар ва мавзуларга бағишланган илмий-адабий асарлари ислом тафаккури тарихида ўзига хос ўрин тутди.

Тасаввуф таълимотининг XIV аср охиридаги назариётчиларидан бири, Хожагон-нақшбандия тариқатининг йирик вакили Хожа Муҳаммад Порсо номи билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳофизий ал-Бухорий (1349–1420) ҳам ана шундай улуғ сиймолардан бири ҳисобланади. Унинг илмий мероси бўйича номзодлик диссертацияси ёқланган [2], тўпламларда мақолалар эълон қилинган [3].

Тасаввуфий ёзма манбаларнинг таҳлилига оид ишларнинг баъзиларида ҳам муаммога қисман дахлдор маълумотлар учрайди. Бу жараёнда Н.Комилов, М.Баратов, О.Усмон, Б.Бобожонов, С.Сайфуллоҳ ва бошқа олимларнинг ишларини кейинги йилларда қилинган тадқиқотларга мисол тариқасида келтириш мумкин [4].

Хожа Муҳаммад Порсонинг Нақшбандия тариқати вакили бўлганлигини назарда тутиб, ушбу тариқат тарихига оид тадқиқотлар ва чоп этилган ишларни ҳам билвосита муаммонинг ўрганилиш тарихига киритиш мумкин. Жумладан, Ф.Кўпрулу, Ж.С.Тримингэм, Д.ДиУис, В.Нирша, Ҳ.Неъматов, Э.Каримов, Н.Ҳасанов, Ж.Неъматова, М.Ишмухамедовалар эълон қилган тадқиқотлар эътиборга молик [5].

Хожа Муҳаммад Порсо Бухорода туғилган, мадрасаларда ўқиб, Қуръон, ҳадис, калом каби турли диний илмларни чуқур ўрганиб, замонасининг забардаст кишилардан бири бўлиб етишган ва Баҳоуддин Нақшбанддан сўнг Марказий Осиёда нақшбандия оқимининг энг йирик вакили ҳамда тарғиботчиси сифатида машҳур бўлди.

Абдурахмон Жомий ўзининг «Нафоҳот ул-унс» номли асарида кўрсатишича, Муҳаммад Порсонинг тўлиқ исми Муҳаммад бин Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорийдир. «Порсо» унинг

лақаби бўлиб, бу лақабни унга Баҳоуддин Нақшбанд берган. «Рашаҳот» муаллифи бунинг тафсилотини қуйидагича баён қилади: «Муҳаммад Порсо кўчада мунтазир ҳолда турардилар. Ногоҳ ичкаридан Ҳазрати Хожа (Баҳоуддин)нинг канизақлари чиқиб қолди. Ҳазрати Хожа канизақдан: «Кўчада турган ким?» — деб сўрадилар. «Бир порсо (диндор) йигит турибди», деди канизақ. Ҳазрати Хожа ташқарига чиқиб, Хожа Муҳаммадни кўрдилар ва унга: «Сиз порсо экансиз», дедилар. Шу кундан бошлаб эл орасида у «Порсо» лақаби билан машҳур бўлиб кетди [6].

«Рашаҳот»да Хожа Муҳаммад Порсонинг қуйидаги ҳикояси келтирилади: «Ҳижоз йўлида Хожаи Бузруг (Баҳоуддин) касалга чалиндилар ва васиятлар қилдилар. Шу аснода дўстлар ҳузурида бу мажлисга юзланиб: «Хожагонлар хонадонининг халифаларидан бу заифга нимаики етган бўлса ва бу йўлда ниманики топган бўлса, бу омонатларнинг барини сенга топширдим. Бу омонатларнинг барини Ҳақ субҳонаҳу халқига етқиз», дедилар. Ҳижоз сафаридан қайтганимизда эса дўстлар ҳузурида: «Бизда нимаики бўлса, сен ҳаммасини тўлиқ олдинг», дедилар. Ҳаётларининг охирида эса: «Бизнинг вужудга келишимизнинг сабаби Муҳаммад (Порсо)нинг зуҳури эди», дедилар».

Баҳоуддин Нақшбанд вафоти олдида Хожа Муҳаммад Порсони ўз ўрнига тайин қилганлигини унинг яқинларидан бўлган Хожа Али Домод қуйидагича тавсифлайди: «Ҳазрати Хожа Баҳоуддин охириги беморликлари пайтида ҳозирги жасадлари ётган қабрни қовлашга буюрдилар. Қабрни қовлаб бўлиб, уларнинг ҳузурларига келдим. Ўзларидан сўнг иршод ишига кимни буюрар эканлар, деган фикр кўнглимдан ўтди. Улар тўсатдан менга ўгирилиб: «Ҳижоз йўлида айтган гапим гапдир, кимки бизни орзу қилса, Хожа Муҳаммад Порсога назар қилсин», дедилар».

Муршидлик мартабасига етган Хожа Муҳаммад Порсо тафсир, ҳадис, тасаввуф, калом, география, адабиёт, тарих, фикр каби соҳаларда ҳам моҳир олим бўлиб, йигирмадан ортиқ асарлар ёзган. Улардан қирқтага яқин номдаги асар бизгача етиб келган [7].

Порсонинг асарлари салмоғи катталиги ва уларнинг нақшбандияни билишда сosis

бирламчи манбалардан эканлиги унинг илмий меросига алоҳида аҳамият бериш кераклигини кўрсатади. Зеро, ёзма мерос инсоният тарихидан хабар берувчи, маълум бир юртнинг цивилизациясига гувоҳлик берувчи қимматбаҳо мерослардан бўлиб, бу бебаҳо бойликни сақлашга ҳукуматлар, халқаро жамиятлар катта эътибор билан қарамоқдалар.

Дунё цивилизация маконларидан бўлмиш Ўзбекистонда ҳам бир неча қўлёзмалар хазиналари фаолият олиб бормоқда. Жаҳонга машҳур Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалари фондида Хожа Муҳаммад Порсо қаламига мансуб асарлар алоҳида ўрин тутати.

Порсонинг шариат ва тариқат масалаларига бағишланган ва унга катта шухрат келтирган асари «Фасл ул-хитоб би-вусули-л-аҳбоб» («Дўстларга мувофиқ бўлишда оқ ила қорани ажратувчи китоб») номли асаридир. Илмий манбаларга бой бўлган бу китоб ислом уламолари орасида қўлланма сифатида фойдаланиб келинган. Асар бир неча марта чоп этилган [8].

“Фасл ул-хитоб” беш юзга яқин масалага бағишланган бўлиб, бу масалаларнинг ҳаммаси исломда баҳсли ҳисобланган ва Порсо бу масалаларни турли асарларга суянган ҳолда ечиб берган. «Фасл ул-хитоб» муаллифнинг асосий асарларидан биридир.

Муҳаммад Порсонинг «Рисолаи қудсия» асари Хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг қудсий калималарини шарҳлашга бағишланган. «Аз анфози қудсияи машойихи тариқат», «Фусули ситта», «Рисолаи кашфия», «Эътиқодот», «Хафтоду се фирқа», «Муқаддима ли-жомиъ ул-калим», «Мактуби Хожа Муҳаммад Порсо ба Мавлоно Зайнуддин», «Шарҳи фикҳи Кайдоний», «Рисолаи кашфийя», «Рисола дар одоби мурид», «Мухтасар тарихи Макка» ва «Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд» рисоалари ҳам мазкур фондда фақат ягона нусхада мавжуддир.

Хожа Муҳаммад Порсонинг энг катта асарларидан бири «Таҳқиқот» бўлиб, у тасаввуф мавзусига бағишланган.

«Тафсири Хожа Муҳаммад Порсо» муаллифнинг ўз дастхатида битилган ягона нусхадаги нодир асардир [9]. Шунингдек, «Ал-

ҳадис ул-арбаъун» ҳам ягона нусхада бўлиб, унда Хожа Муҳаммад Порсо ўз устодлари орқали ривоят қилган нодир 40 та ҳадис танлаб олинган ва форсий таржимаси берилган [10].

Булардан ташқари Хожа Муҳаммад Порсо қаламига мансуб асарлардан

«Рисола» 2 нусхада, «Рисолаи маҳбубия» 5 нусхада, «Рисолаи дар баёни баъзи аз калимоти Баҳоуддин Нақшбанд» 2 нусхада, «Рисолаи қудсийя васоё сулуки машойих» 12 нусхада, «Мақомоти Хожа Алоуддин Аттор» 2 нусхада сақланади.

Хожа Муҳаммад Порсо илмий мероси борасида яқинда олинган маълумотлар унинг янги асарлари ҳамда маълум асарларининг бошқа нусхалари мавжудлигини тасдиқлади. Дунё кутубхоналари фондларида Порсонинг қаламига мансуб асарлардан яна 124 та нусха сақланиши аниқланди.

Масалан, ҳадис олимлари биографиясига бағишланган “Рисола фи силсилат ал-машойих ал-муҳаддисийн” асари, машҳур мутасаввиф Муҳйиддин ибн ал-Арабийнинг тасаввуфнинг назарий масалаларига бағишланган “Фусус ал-ҳикам” номли асарининг шарҳи, Ҳанафий мазҳаби фикҳий масалаларга бағишланган “Ғулар ал-афкор шарҳу “Дулар ал-биҳор” ва “Маносик-и ҳаж” асари, усули фикҳ масалаларидан баҳс этувчи “Рисола фил-интисор ли-соҳиб “ат-Тавзиҳ”, “Рисола фи усул ад-дин ва фурузиҳи ва важибатиҳи”, Куръон илмларига доир “Рисола фи ал-мийм вукуф ал-Қуръан”, “Лавозим ул-вақф” ва “Тафсир сурат ал-Фатиха” рисоалари шулар жумласидандир [11].

Янги нусхаси топилган “Манокиби ҳазрати Хожа Баҳоуддин ан-Нақшбандий” рисоласи ҳамда “ал-Фусул ас-ситта” асари тасаввуфнинг назарий масалаларига бағишланган.

Географияга доир асари “Рисола фил-мазорот”, адабиётга оид “Муншаот”, “Таржума-и баъз-и аз “Наср ул-лаолий”, “Шарҳу ар-Рисола ар рамизат аш-шафия фил-аруз” асарлари ҳам алоҳида тадқиқотга муҳтож ва натижада Муҳаммад Порсонинг янги илмий қирралари кашф этилади.

“Қавл фил-ажвиба ҳазихи ал-асилат ал-мурсала мин Ҳирот ила Бухоро”, “Мактуб” дея номланган рисоалар Порсога ислом

дунёсининг турли бурчакларидан мурожжатлар келиб турганлигини англатади.

“Рисола фил эътиқод вал-амал вал-ахлоқ” ва шу мавзуда ёзилган асарлари бугунги глобаллашув даврида турли ўлкаларда тасаввуфни ўз билганича талқин этаётганларга илмий асосли кўрсатмалар сифатида муҳимдир.

Мазкур асарларнинг ҳаммасини яхшилаб ўрганиш, ахлоқ, эътиқод масалаларининг тасаввуфий жиҳатдан қандай бўлиши Порсонинг асарлари орқали талқин қилиш, унинг ҳаётига аниқлик киритиш кейинги тадқиқотлар мавзусидир.

Умуман, Хожа Муҳаммад Порсо илмий мероси ва қарашларини ўрганиш нафақат Нақшбандия тариқати асослари, балки умуман, тасаввуф таълимотининг асл моҳиятини янада чуқурроқ ўрганишимиз учун имкон беради. Унинг асарларини таҳлил ва тадқиқ этиш орқали тасаввуф таълимотининг фақатгина аниқ белгиланган расм-русумлар, урф-одатлар ва муайян ахлоқ-одоб қоидаларидан таркиб топган бир мажмуадан иборат бўлмаганлиги, аксинча, бу таълимот инсон, ҳаёт, жамият, дунё, охират, борлиқ, маърифат, ақл-идрок, тафаккур, ҳиссиёт, ишқ... каби минг йиллардан буён инсоният диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келаётган бир қатор муҳим масалалар ва муаммолар хусусида ҳам кўплаб қизиқарли ва ибратли фикрларни тақдим этганлигига яна бир қарра амин бўламиз.

Хулоса қилиб айтганда, дунё цивилизация маконларидан бўлмиш Ўзбекистонда пайдо бўлган оламшумул Нақшбандия тариқати назариётчиси Хожа Муҳаммад Порсо (1349–1420) ислом тафаккури тарихида ўзига хос ўрин тутди. Хожа Муҳаммад Порсо Бухорода туғилган, мадрасаларда ўқиб, Қуръон, ҳадис, калом каби турли диний илмларни чуқур ўрганиб, замонасининг забардаст кишилардан бири бўлиб етишган ва Баҳоуддин Нақшбанддан сўнг Марказий Осиёда нақшбандия оқимининг энг йирик вакили ҳамда тарғиботчиси сифатида машҳур бўлган.

Баҳоуддин Нақшбанд вафоти олдида Хожа Муҳаммад Порсонинг ўз ўрнига тайин қилиб: «Ҳижоз йўлида айтган гапим гапдир, кимки бизни орзу қилса, Хожа Муҳаммад Порсога назар қилсин», деганлар.

Муршидлик мартабасига етган Хожа Муҳаммад Порсо тафсир, ҳадис, тасаввуф, калом, география, адабиёт, тарих, фикр каби соҳаларда ҳам моҳир олим бўлиб, йигирмадан ортиқ асарлар ёзган. Унинг ибратли ҳаёти, дин ва дунё, олам ва одам, илм ва маърифат, ишқ ва муҳаббат ҳақидаги қарашлари, турли илмлар ва мавзуларга бағишланган илмий-адабий асарлари кейинги аср мутасаввифлари учун дастурул амал бўлган.

Хожа Муҳаммад Порсонинг ҳаёти ва илмий меросини яхши ўрганиб дунё халқларига тақдим қилсак ҳақиқий тасаввуфнинг моҳиятини англаш бўлади ва машҳур “Дил ба Ёру даст ба қор” шиорини ҳаётга тадбиқ қилиш орқали жамият ривожига, фан тараққиётига ҳисса қўшилган бўлади. Порсо ҳазратлари яшаган қадим Бухородаги манзилларни аниқлаб, қадамжоларини жамоатчиликка кўрсатсак, зиёратчилар учун катта янгилик бўлади ва зиёрат туризмининг ривожланишига ҳисса қўшилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. www.lex.uz сайти. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони: Тошкент ш. 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон.
2. Хидирова Н. Хожа Муҳаммад Порсо илмий мероси: Дисс. ... тарих. фан. номзод. – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2004.
3. Бўриев О., Ҳасанов М. Хожа Муҳаммад Порсо // Маънавият юлдузлари. – Т., 2001. – Б. 200–204.
4. Комилов Н. Тасаввуф. – Т.: Ёзувчи, 1996; Усмон О. Баҳоуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. – Т.: Университет, 1993; Баратов М., Усмон О. Ўрта Осиёда тасаввуф оқимлари // Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т.: Ўзбекистон, 1995; Бабаджанов Б. Политическая деятельность шейхов Накшбандия в Мавараннахре (I пол. XVI в.): Дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1996; Шу муаллиф. Ўсавийа и Накшбандийа в Мевараннахре: из истории взаимоотношений (сер. XV-XVI в.) // Учение Ўсави: Туркестан, 1996. – С. 75-96; Сайфуллох С. Фатво ва тақво китоби. – Т.: Мовароуннахр, 2005.
5. Koprulu Fuad. Turk edebiyatında ilk mutasavvıflar. – Ankara, 1991; Тримингэм Дж. С. Суфийские

- орденъ в исламе / Перевод с англ. А.А.Ставиской, под ред. и предисл. О.Ф.Акимушкина. – М.: Наука, 1989.; ДиУис Д. Ахмад Йасави // Ислам на территории бывшей Российской империи / Энциклопедический словарь. Вып.№4. – М.: Восточная литература, 2003. – С.8-12; ДиУис Д. Йасавийа // Ислам на территории бывшей Российской империи / Энциклопедический словарь. Вып.№4. – М.: Восточная литература, 2003. – С.35-38; De Weese D. The Elipse of the Kubraviyah in Central Asia // Iranica Stadies. – 1988. vol. XXI. – №1-2. – p.45-84; Нирша В. Мировоззрение и суфийские концепции Абу Хафса Умара Шихабуддина Сухраварди: Дисс.... канд. филос. наук. – Т.: Институт философии и права АН РУз, 1990; Неъматов Ҳ. Аҳмад Яссавий ҳаётига оид баъзи саналар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1992. – №2; Каримов Э.Э. Суфийские тарикаты в Центральной Азии XII-XV в.в.: Дис. ... док. ист. наук. – Т.: Институт истории АН РУз, 1996; Ҳасанов Н.Д. Яссавий ва Ҳазиний: Дисс. ... филол. фан. номзод. – Т.: ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти, 1999.; Неъматова Ж. Яссавийлик ва унинг ижтимоий-фалсафий фикр ривожигаги ўрни: Дисс. ... фал. фан. номзод. – Т.: ЎзР ФА Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2001; Ишмухамедова М. Девони ҳикмат қўлёзмалари: Дисс. ... филол. фан. номзод. – Т.: ЎзР ФА Қўлёзмалар институти, 2001.
6. Фахруддин Али Сафий. Рашахот ған айн ал-ҳаёт. – Т., 2003. – Б. 85.
 7. Исмоилов М. Хожа Муҳаммад Порсонинг Шарқшунослик институтида сақланаётган асарлари /Имом Бухорий сабоқлари, 2019 й. №3. Б.33-34.
 8. Фасл ул-хитоб. Тошкент: Ғ.Орифжонов матбаси (санасиз).
 9. Хожа Муҳаммад Порсо. Тафсири Қуръон. – ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, №2180. – 237 в.
 10. Хожа Муҳаммад Порсо. ал-Ҳадис ал-арбаъун – ЎзР ФА ШИ қўлёзмаси, №8825/IV.
 11. Қаранг: Истамбул шаҳридаги «Сулаймания» кутубхонаси, №297,7, №01366—002,42, №297,1, №00012—002, 3, №297,18, №00008—010, 5, №297,4, №02311—002, 11, №297,5, №00439, 367 в. №297,7, №00459—003, 25 в. №891,5, №00725—027, 75, в. 770—845. №01455 — 009, 6, в. 108—113.